

પરિચય થોડો પણ છાપ ઘણી ઊંડી

[૧૫]

૧૯૨૨ની વર્ષાઋતુમાં હું ભાવનગર પાસેના વાળુકડ ગામમાં હતો. ન્યાં ક્યારેક કલાપીએ વાસ કરેલો એ ઐતિહાસિક મકાનમાં હું શેઠ પ્રેમચંદભાઈના મિત્ર તરીકે રહેલો. મારું મુખ્ય કામ તો તત્ત્વાર્થના લેખન અને તે અંગેના ચિંતન-મનનનું જ હતું. તે વખતે એ મકાનમાં કાંઈકે સમારકામ પણ ચાલતું હતું. ઘણી મજૂરણો કામે આવતી, એ અધી વચ્ચે વચ્ચે સાથે મળી લોકગીતો લલકારતી જતી. એમાં એક મુખ્ય બાઈ હતી નામે મોંઘી. એને એટલાં બધાં લોકગીતો યાદ કે ખૂટ્યાં ખૂટે નહિ. નવું નવું ગાતી જાય ને બીજી બહેનોને ગવડાવતી જાય. એ પોતે પણ સુકંડી. એનાં લોકગીતો હું તો જ્યારે સાવ નવશે પડું ત્યારે જ ઇચ્છાપૂર્વક સાંભળું, પણ મારી સાથે હતા ભાઈ છોટાલાલ મગનલાલ (શુભરાતી સાહિત્ય મંદિરના માલિક) તેઓ નવરા પડે કે એ લોકગીતો ઉતારી લે. ક્યારેક ક્યારેક પ્રેમચંદભાઈ એ શ્રાવણની રાતોમાં બહેનોને ગરબા લેવા બોલાવે. મોંઘી સૌમાં મેવાડી. રાત ખૂટતી જાય પણ એનાં ગીતો ન ખૂટે. જેમ જેમ રાત ઠરે તેમ તેમ એનો કંઈ રાતરાણીના ફૂલની પેઠે ખીલતો અને ઊઘડતો જાય. છોટાલાલે કેટલાય દિવસોમાં કેટલીયે નોટો ભરી. એક દિવસે મેં કહ્યું: ‘આટલી બધી નોટોનું શું કરશો? કેાણ વાંચશે? અને આ તો બધાં ગીતો ગામડિયાં છે.’ તે વખતે ભાઈ છોટાલાલે કહ્યું કે ‘ઝવેરચંદ મેઘાણી પાસે લોકગીતોનો ભારે સંગ્રહ છે ને એ એના ગવૈયા પણ છે. એમની કદર પૂરેપૂરી નથી થતી તો મારી નોટોની કદર શી થવાની છે? છતાં હશે તો કામ આવશે.’

ઝવેરચંદ મેઘાણીનું નામ આ વખતે પહેલવહેલું જ મારે કાને પડ્યું. તે વખતે એમને વિષે વિશેષ જિજ્ઞાસા ન થઈ પણ એવી જિજ્ઞાસાનું બીજા તો વધાયું જ.

સાલ યાદ નથી, ને પ્રસંગ પણ પૂરેપૂરો યાદ નથી આવતો, પરંતુ અમદાવાદમાં એક મેળાવાડ પ્રસંગે એ જ મેઘાણીનાં ગીતો પહેલવહેલાં સાંભળ્યાં. તે વખતે મન ઉપર પહેલી છાપ એ પડી કે મેઘાણી નામ સાર્થક છે.

એમનો કંઠ મેઘ જેવો ગંભીર અને આહ્વાદક છે. શ્રોતાઓને પોતાની ગંભીર ગર્જનગિરાથી મોરોની પેઠે તેઓ નચાવતા અને રસોહ્વારથી ટહુકારાવતા.

આ વખતે હું તેમને પ્રત્યક્ષ મળી શક્યો નહિ પણ મળવાની વૃત્તિ અંતરમાં જન્મી. મેં અત્યાર લગી તેમનું કોઈ લખાણ વાંચ્યું ન હતું.

એમની ‘રસધાર’ની ચોપડીઓ ઘરમાં હતી છતાં સાંભળેલી નહિ. ક્યારેક મનમાં આવ્યું કે નિરાંત મળે તો એ જોવી જરૂર. અનુકૂળતાએ બધી નહિ તો એમાંથી કેટલીકનો કેટલોક ભાગ સાંભળી ગયો અને આદ્યા-વસ્થામાં જે ગ્રામજીવન તેમ જ લોકગીતોના સંસ્કાર ઝીંદયા હતા અને જે સંસ્કાર હવે ગત જન્મના સંસ્કાર જેવા થઈ ગયા હતા તે અધા એકેએકે મનમાં ઊભરાવા લાગ્યા.

શ્રીમતી દમયંતીબેનના અવસાન પછી ક્યારેક મુંઝવણમાં અમે અને મળ્યા. જમવાનું સાથે હતું એટલે ખુદ્દે દિલે વાતચીતની તક મળી. મેં આ પ્રથમ મુલાકાતે જ એમ અનુભવ્યું કે આ માલુસ માત્ર કંઠની બક્ષિસવાળો સુગાયક જ નથી પણ એ તો ચિંતન અને સંવેદનથી પણ સ્વચ્છ હૃદયનો પુરુષ છે. અમે પ્રથમ મળીએ છીએ ને કાંઈક વચ્ચે સંકોચનો પડે છે એ ભાવ જ મારા મન ઉપર ન રહ્યો. ને ફરી તેમની સાથે વધારે પરિચય કરવાની વૃત્તિ પ્રગળ થઈ. અત્યાર લગીમાં એમનું સાહિત્ય અને એમનાં લખાણો ઘણાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં, મારે ત્યાં પણ એમની કેટલીક ચોપડીઓ હતી છતાં એક અથવા બીજો કારણે મેં એમાંનું ભાગ્યે જ કોઈ વાંચ્યું કે સાંભળ્યું હશે.

ક્યારેક ક્યારેક ‘ફૂલછાંચ’ના અંકો બહુ જ જૂજ પ્રમાણમાં સાંભળવા પામતો. એમાં ‘સાંખ્યજ્ઞાના સૂર’ વાંચવા હું બહુ લલચાતો. ‘જન્મભૂમિ’માં ‘કવન અને કિતાબ’નું પાનું રહેતું, તે પણ જ્યારે મળે ત્યારે સાંભળી જવા બહુ લલચાતો. સાંખ્યજ્ઞાના સૂર અને કલમ કિતાબનાં પાનાં જે કાંઈ બહુ થોડાં સાંભળ્યાં છે તે ઉપરથી તે જ વખતે મારું અનુમાન થયેલું કે હો ન હો પણ આનો લેખક મેઘાણી જ હોવો જોઈએ. એમાં કાકિયાવાડી ભાષાનો સૌમ્ય પણ ધોધમાર પ્રવાહ અને માહિતીપૂર્ણ, કલ્પનાપ્રધાન તેમ જ બહુશ્રુત વિચાર જોઈ એમ થતું કે ખરેખર મેઘાણી પારદર્શી અને તટસ્થ વૃત્તિના છે. ‘પ્રભવ’નું ‘મંથન’ અને ‘ચક્રવાક’ વાંચનાર એને કદી છોડી ન શકે તો ‘સાંખ્યજ્ઞાના સૂર’ અને ‘કવન કિતાબ’ તો તેથીયે

કદાચ આગળ વધે એવી મારા મન ઉપર છાપ પડતી. મેઘાણીનાં પુસ્તકો સાંભળવાની તૃષ્ણા તે વખતથી આજ લગી હજી નથી જ સંતોષાર્ધ, પણ મેઘાણીનો પરિચય થવાના પ્રસંગો મુ'અઈમાં જ આવતા ગયા.

૧૯૪૧ ના ઉનાળામાં મેઘાણી મુ'અઈમાં એક મિત્રને ત્યાં રાતે આવ્યા. હું પણ હતો. બધાએ એમને કાંઈકે સંભળાવવા કહ્યું. મેં એમની લથડેથી તળિયત બાણી એટલે એમને પોતાને ગાવા ના પાડી અને શ્રોતાએને પણ આગ્રહ કરવા ના પાડી. દરમ્યાન મારી સાથે એક બિહારના વનરપતિ શાસ્ત્રવિશારદ ડોક્ટર હતા. તેમણે એક હિન્દી ગીત લલકાર્યું. એ તો સામાન્ય હતું. આ ગીત પૂરું થતાં જ મેઘાણી આપમેળે ગાવા મંડી ગયા. મેં રોકવા પણ આ એક, તો પૂરું કરી લઉં એમ કહી તે આગળ ચાલ્યા. એક એટલે કયું એક એની પછી સીમા બાંધવી અધરી હતી. આ ખાનગી મિજલસ પછી તેમનાં મુ'અઈ યુનિવર્સિટીનાં ભાષણો સાંભળવાની તક મળી.

કલાકના કલાકો લગી અખંડપણે એટલા ઊંચા સ્વરથી એટલી મોટી મેદની વચ્ચે ગાવું અને અસાધારણ જણાતા અને વિદ્વાનો સમક્ષ વિવેચન પણ કરતા જવું એ સિદ્ધિ તે જ વખતે બોધ. મને મનમાં થયું કે પ્રસંગ મળે તો મેઘાણીને કહી દઉં કે 'આટલું બધું ન લંબાવો અને લંબાવવું હોય તોપણ રાતે અને આખો દિવસ પૂરતો આરામ કરી લો.' મેં તેમને એ વાત કહી પણ ખરી. પરંતુ તેમણે તો મને એવો ઉત્તર આપ્યો કે જોથી હું અતિ વિસ્મયમાં પડી ગયો. તેમણે કહ્યું 'આરામની વાત ક્યાં છે? સવારથી ઊઠી ભાષણ મારે આવું છું ત્યાં લગી ભાષણની બધી સંકલના કડું છું, નોટ કે નોંધો એ મારી સ્મૃતિ જ છે. રાતે પણ વખત મળે ત્યારે એ જ ગડબાજમાં રહું છું.' હું કાંઈ વિશેષ ન બોલ્યો. પણ એટલું કહ્યું કે 'આ રીત સારી નથી, જીવલેણ છે.' યુનિવર્સિટીનાં પાંચ ભાષણો પૂરાં થયાં ત્યારબાદ ભારતીય વિદ્યાલવનમાં એક મેળાવડો યોજાયો. શ્રીયુત મુનશીજી પ્રમુખ અને મેઘાણી લોકગીત લલકારનાર. પોણા ત્રણ કલાક એ મેઘગંભીર ગિરા ગાજતી ચાલી. ઉપસંહારમાં શ્રીયુત મુનશીએ દીક જ કહ્યું હતું કે 'આ તો વ્યાસ છે.' મને એમ જ લાગ્યું કે વ્યાસે મહાભારતમાં જે વિસ્તાર કર્યો છે અને જે વિવિધતા આણી છે તે જ તત્ત્વ મેઘાણીના ગાન અને ભાષણમાં છે. આ બધું છતાં મને એક ટુંદા ઉભય પક્ષે લાગતી જ હતી અને તે એ કે વક્તા શક્તિ અને સમયનું

પ્રમાણ નથી સાચવતા, રસમાં તણાઈ જાય છે અને શ્રોતાઓ માત્ર પોતાની શ્રવણેન્દ્રિયની તૃપ્તિનો જ વિચાર કરે છે, વક્તાની શક્તિ અને સ્થિતિનો નહિ.

૧૯૪૪ના ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદ મુકામે એક ઇતિહાસ પરિષદ ભરાયેલી. તેમાં અમુક વિષયને લક્ષી વિદ્વાનોની ચર્ચા ગોઠવેલી. શ્રીયુત મુનશીનું ભાષણ વકીલાતથી ભરેલું હતું. એમાં બીજા પક્ષે પ્રત્યે જગતી દષ્ટિ નહિ પણ સ્વપક્ષ પરત્વે સમર્થક જાગરિત દષ્ટિ હતી. અધ્યાપક રામનારાયણનું ભાષણ એક અધ્યાપકને શોભે તેવું ટૂંકું અને સ્પષ્ટ હતું. ધૂમકેતુનું પ્રવચન તત્ત્વસ્પર્શી હોય તે કરતાં વધારે વિનોદી હતું પણ મેઘાણીનું પ્રવચન તદ્દન જુદી ભાત પાડતું મને લાગેલું. એમના પ્રવચને પણ મારા મન ઉપર પડેલી તેમની સમભાવ વિષેની છાપને વધારે પુષ્ટ કરી હતી એવું મારું સ્મરણ છે.

છેલ્લે ૧૯૪૬ના એપ્રિલની ધણું કરી ૪થી તારીખે ‘બ્લેવેટ્સ્કી હોલ’ માં એક મેળાવડો યોજાયેલો. મેઘાણી ગાનાર. કંઠ ખૂબ જામી હતી. બીજા દિવસે હું કલકત્તા જવા માટેની તૈયારી કરતો હતો છતાં મેઘાણીને સાંભળવાનો લોભ દાખી ન શક્યો. મને બેઠેલો જોઈ મેઘાણી આપમેળે પાસે આવ્યા, ને જાણે તદ્દન અંગત હોઈએ એ રીતે વાતો ચાલી. મારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે કે ‘મહેન્દ્રને હમણાં અમેરિકા જતો રોક્યો છે, કામ સારું કરે છે. તૈયારી કરશે ને પછી અમેરિકા જશે તો વધારે ફાયદો થશે.’ મેઘાણીએ પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. ‘મેં ધારેલું કે કલાક દોઢ કલાકમાં પૂરું થશે પણ લગભગ ત્રણ કલાક થયા આવ્યા ને પૂરું ન થયું એટલે હું તો અતિ લ’ખાણની સમાલોચના ને ચિંતા કરતો ઘેર પાછો ફર્યો. મારી સાથે એક મારાં બેન પણ સાંભળવા આવેલાં. અમે ઘેર પાછા ફરી થોડીક સમાલોચના કરી. મેં એ બેનને કહ્યું કે ‘જો મેઘાણી આ રીતે ગાતા રહેશે, લોકોને રોજે વાળશે ને સમય-મર્યાદા નહિ બાધે તો તે લાંબું જીવન કદી માણી શકશે નહિ. શ્રોતાઓ ‘આગળ ચલાવો-આગળ ચલાવો’ એમ કહે જાય છે, સારા સારા લેખકો ને વિચારકો પણ એમને રોકવાને બદલે ગાણાં સંભળાવવાની પ્રેરણા કર્યે જ જાય છે. એ ભારેમાં ભારે અજ્ઞાન છે.’

‘વીર્યપાતાદ વાક્રપાતો બંબીયાન્’ આ સૂત્રોનું મર્મ કેળવાયેલા પણ ન જાણે તો સાધારણ શ્રોતાઓને કપ્પકે કેમ આપી શકાય ?’

લગભગ ૧૧ મહિના પછી ન્યારે કાશીમાં મેઘાણીના દુઃખદ અવસાનની વાત જાણી ન્યારે મને મારા દોરૈલ પૂર્વ અનુમાનના કાયકારણભાવ વિષેની

ખાતરી થઈ. માણસ ગમે તેવા શક્તિશાળી ને કાર્યકર હોય છતાં શક્તિ અને કાર્યની સમતુલા જો રાખી ન શકાય તો એકંદરે તે પોતે અને પાછળની પ્રજા નુકસાનીમાં જ રહે છે.

લોકસેવક ગોખલેના અવસાન પછી અમદાવાદમાં દિવંગીરી દર્શાવવા માટે એક સભા મળેલી. પૂ. ગાંધીજીએ એક વાત કહેલી તે આજે પણ મારા મન ઉપર તેવી જ તાજ છે. તેમણે કહેલું કે, ‘ગોખલેએ કામ બહુ ખેંચ્યું, જીવનકાળના નિયમોને પૂરી રીતે તેઓ ન અનુસર્યા, તેમણે કામ બહુ કીમતી ક્યું છે, પણ વધારે પડતું કામ ખેંચવાથી એકંદરે તેઓ પોતાની સેવાશક્તિમાં નુકસાનમાં જ રહ્યા છે. અને આપણે પણ તેમની પાસેથી લાંબા વખત લગી જે સેવા મેળવી શકત તેથી વચિત જ રહ્યા છીએ.’ મને લાગે છે કે મેઘાણી વિષે પણ આમ જ બન્યું છે.

બીજા કોઈ સાધારણ માણસ કરતાં અસાધારણ વ્યક્તિનું જ જીવન લાંબુ હોવું જોઈએ. તેથી એકંદરે તે પોતાના ક્ષેત્રમાં વધારે સેવા અર્પી શકે છે. અને પ્રજાને પણ એની કીમતી સેવાનો લાભ મળે છે. સેવા લેનાર અને દેનાર જો પ્રમાણમર્યાદા ન સાચવે તો સરવાળે બન્નેને નુકસાન જ થાય છે. યુરોપના આધુનિક લેખકોમાં એચ. જી. વેલ્સ કે બર્નાર્ડ શો જેવા ધણાય છે, જેઓએ આખી જિંદગી પોતપોતાની જો સાહિત્ય સર્જનમાં જ આપી છે. તેમનું દીર્ઘ જીવન જોતાં જ એમ લાગે છે કે તેઓ શક્તિ અને કામની મર્યાદા આંકી સમતુલા સાચવતા હોવા જોઈએ. અને જીવવાની કળા વધારે સારી રીતે જાણતા હોવા જોઈએ. આપણા દેશમાં કચ્છરખાપા કે ગાંધીજી જેવા જે દીર્ઘ જીવન દ્વારા લોકસેવા કરી રહ્યા છે તેનો આધાર આ સમતુલા જ છે એમ હું માનું છું.

મેઘાણીનાં પુસ્તકોમાંથી આખેઆખાં મેં ત્રણ જ સાંભળ્યાં છે. “વેવિશાળ,” “ત્રણ પધાર્યા” અને “માણસાઈના દીવા.” છેલ્લે મહીંગ ચંદ્રક વખતનું પ્રવચન, રાજકોટની સાહિત્ય સભાના પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ અને “સંસ્કૃતિ” માંનો “લોકકવિતાનો પારસમણિ” લેખ : આટલા અતિ અલ્પ વાચન અને અતિ અલ્પ પરિચયે મારા મન ઉપર ઊંડામાં ઊંડી છાપ એક જ પાડી છે અને તે એ કે મેઘાણી બીજું બધું ગમે તે હોય કે નહિ પણ એમનામાં જે સમભાવી તત્ત્વ છે, નિર્ભય નિરૂપણશક્તિ છતાં નિષ્પક્ષતા સાચવવાની શક્તિ છે તે ભાગ્યે જ બીજા કોઈ એવા સમર્થ કવિ, ગાયક કે લેખકમાં હશે. તેઓ બીજા દેશના મહાન લેખકો ને સાહિત્ય સ્ત્રાઓની પેઠે વાગ્યાંધીમાં

નહિ કસાતાં તેથી પર હતા. જેટલા પ્રમાણમાં તેઓ દોષ પકડી કાઢતા તેટલા જ પ્રમાણમાં તેઓ ગુણને પણ પકડી કાઢી તેનું નિરૂપણ કરતા. કવિ કે લેખક જ્યારે આવેશ કે ‘અહમેવાસ્મિ’ માં તણાઈ જાય છે ત્યારે સરવાળે પોતાને અને પોતાની પાછળની પેઢીને એક ચોપી રોગમાં જ સપાડાવે છે. મેઘાણી બિંદુકુલ એવા રોગથી પર હતા એવી મારા મન ઉપર અમીટ છાપ પડી છે. *

* શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી સ્મૃતિઅંથ ‘સૌને લાડકવાયો’માંથી ઉદ્ધૃત.